

UDC 94(477)

POLITICAL ACTIVITY OF NUR-DEVLET IN THE CRIMEAN AND QASIM KHANATES

Oleksandr Fedchuk

PhD (History)

Independent researcher

Kyiv, Ukraine

iskanderbey@i.ua

ORCID: 0000-0002-7726-9003

The article presents the political activity of Nur-Devlet – the Crimean and Qasim Khan. His image in the Crimean chronicles and in the contemporaries' correspondence is analyzed. It has been suggested that before the enthronement, Nur-Devlet killed his older brother Devlet-Yar. The concepts of duumvirate in the Crimean Khanate and dating of Nur-Devlet's second reign in 1477 are further developed. The key aspects of the khan's foreign and internal policy are defined. The reasons that twice led to his dethronization have been traced. It has been found that Nur-Devlet was a prominent khan of the Qasim Khanate.

Contemporaries recognized Nur-Devlet as a legitimate Crimean monarch because he was elected by Kurultai. Only in the 18th century his image was distorted. Hacı Geray didn't create system of succession, so various applicants disputed his heritage. Before the enthronement, Nur-Devlet committed a seditious act. Most likely it was murder of Devlet-Yar, after which he could claim the throne on the principle of seniority. After long struggle, the khan established himself in power (first with co-ruler Meñli Geray, later as independent ruler). He had a conflict with Mamak and was focused on supporting of Poland and the Horde elite (the Kungrats and Akhmed-khan). The Crimean Tatars sought to become independent of Saray – therefore, the khan's policy led to dethronization. Nur-Devlet had to seek refuge in Kaffa. There he became a participant of intrigues. It caused to imprisonment from which the Ottomans released him. In 1475 Nur-Devlet didn't become khan for the second time. In fact, he received the Berat in 1477 and ruled with Hayder. The khan had tense relations with Eminek and the co-ruler, tried to collaborate with Casimir IV, lost power and was forced to flee. At the Muscovian service and as the Qasim Khanate ruler, Nur-Devlet proved himself capable military leader. Therefore, the khan can be characterized as an intermediate Crimean ruler, but an outstanding ruler of the Qasim Khanate.

Keywords: Nur-Devlet; Meñli Geray; Hayder; Mamak; Eminek; Crimean Khanate; Qasim Khanate

ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ НУР-ДЕВЛЕТА В КРИМСЬКОМУ ТА КАСИМОВСЬКОМУ ХАНСТВАХ

О. Б. Федчук

Вступ

Протягом існування Кримського ханства державою майже безперервно управляла династія Гераїв. Тільки Сеїд-Ахмат, Махмуд, Джанібек і Муртаза не належали до числа нащадків Хаджі Герая і не могли претендувати на його родове ім'я. Своєю чергою три сини першого кримського хана Нур-Девлет, Кельдиш та Айдер не мали батьківського когномену. Про короткочасне правління Кельдиша практично немає

свідчень. Айдер не був яскравою особистістю. Тоді як діяльність Нур-Девлета протягом багатьох років визначала політичну парадигму Кримського та Мещерського юртів.

Український кримознавець О. Гайворонський розглядає основні аспекти правління Нур-Девлета у Криму [Гайворонський 2007]. Російський історик А. Пономарев окреслює етапи боротьби за владу після смерті Хаджі Герая [Пономарев 2014a; 2014b]. Аналогічною є тема роботи українського дослідника О. Джанова [Джанов 2021; 2019]. Український медієвіст В. Гулевич піддає ревізії усталений погляд на хронологію правління кримських ханів у 60–70-х рр. XV ст. [Гулевич 2018]. Аналізу монет перших володарів ханату присвячена праця нумізмата В. Сидоренка [Сидоренко 2015]. Російські сходознавці В. Вельяминов-Зернов і Б. Рахимзянов простежують діяльність Нур-Девлета в Касимовському ханстві [Вельяминов-Зернов 1863; Рахимзянов 2009]. Попри ґрунтовність доробку дослідників, досі немає окремої праці, присвяченої політичній діяльності Нур-Девлета.

Наукова новизна дослідження полягає в систематизації біографії Нур-Девлета, визначенні ключових аспектів його політики в Кримському та Касимовському ханствах і висуванні припущення про вбивство Нур-Девлетом свого старшого брата Девлета-Яра з метою заволодіти тронем.

Метою статті є аналіз політичної діяльності Нур-Девлета в Кримському ханаті та Мещерському юрті. Для досягнення мети ми поставили низьку завдань: визначити оцінку постаті Нур-Девлета в кримськотатарському літописанні, з'ясувати основні аспекти зовнішньої та внутрішньої політики хана в Криму, охарактеризувати діяльність Нур-Девлета як правителя Касимовського ханства і скласти історико-політичний портрет монарха.

Оцінка постаті Нур-Девлета в кримськотатарському літописанні

У кримськотатарському літописанні міститься суперечлива інформація про Нур-Девлета. Перша згадка про правління володаря (з помилковим датуванням) датується кінцем XVII ст. Період його царювання названий у тексті халіфатом [Зайцев 2008, 31]. У створеній у 1737 р. Сеїдом-Мухаммедом Різою хроніці під назвою “Сім планет у звістках про царів татарських” Нур-Девлет названий кузенем Сеїда-Ахмата, хана Великої Орди. Він нібито вигнав із Криму Менглі Герая, але потім посварився з власними братами, стратив кількох родичів і був убитий іншим братом – Бай-Кельді / Кельдібеком (очевидно, Кельдишем) у пониззі Дніпра [Сейид-Мухаммед Риза 2019, 100]. Це повідомлення повторюється в написаному в 1811–1812 рр. Халімом Гераєм “Трояндовому кушці ханів”. Автор використовував доробок Сеїда-Мухаммеда Різи і міг почерпнути від нього згадані відомості [Халім Гирей Султан 2004, 16–17]. Додаткові свідчення містяться в роботі Абдурахмана-ефенді (відомого під іменем Хурремі Челебі Акай) “Історія Челебі Акай”. У своїй основі вона є скороченим викладом твору його сучасника Сеїда-Мухаммеда Різи [Сейтяг’яєв 2017, 70]. За словами автора, Нур-Девлет наказав стратити свого брата Бай-Девлета [Сап 2022, 96]. За гіпотезою Сидоренка, ці події відбулися в 1449–1450 рр., а хроністи приписали діяльність Хаджі Герая його синові. Дослідник вважає, що в той час у Криму буцімто панували тезка Нур-Девлета (в такому разі майбутній кримський хан повинен мати другий порядковий номер) і Кельдібек [Сидоренко 2015, 276]. Однак таке твердження є вельми сумнівним. Набагато ймовірніше, що у вищезгаданих відомостях містяться перекручені дані про “Солхатську війну”, знищення орди Сеїда-Ахмата, боротьбу дітей Хаджі Герая між собою, вбивство Кельдиша Мангитами та вторгнення чужинців у Крим у 1476 і 1485 рр.

З аналізу повідомлень Сеїда-Мухаммеда Різи, Халіма Герая та Хурремі Челебі Акай випливає теза про “нелегітимність” Нур-Девлета. Проте вона суперечить ранішому джерелу. Водночас вона цілковито відрізняється від думки сучасників, які вважали цього хана таким самим законним (sic!) спадкоємцем Тохтамишевого юрту

(на відміну від Сеїда-Ахмата, його дітей або Намаганів), як і Хаджі Герая чи Менглі Герая [Оболенский 1838, 27]. Навіщо було потрібно Сеїду-Мухаммеду Різі просувати дезінформацію? Можливо, причина полягає в тому, що улем був наближеною до Менглі II Герая людиною та намагався ідеалізувати тезку свого володаря на контрасті з його братом.

Політична діяльність Нур-Девлета в Кримському ханстві

На жаль, у джерелах немає інформації про діяльність Нур-Девлета до 1466 р. Видається цілком обгрунтованою гіпотеза Пономарьова, що цього року Нур-Девлет міг очолювати військо (чи бодай його авангард), яке збиралося в похід на Хаджі-Тархан [Пономарев 2014b, 201]. Точна дата і місце народження Нур-Девлета невідомі. Достеменно можна стверджувати, що майбутній хан народився до того, як Хаджі Герай став правителем Криму (ймовірно, під час перебування батька в Литві) і був другим сином у сім'ї після Девлета-Яра. Судячи з усього, матерями Нур-Девлета та його молодших братів Менглі Герая і Ямгурчі були різні жінки [Памятники дипломатических отношений... 1884, 270; Гулевич 2018, 238]. Причому незрозуміло, чи мала мати Нур-Девлета статус улу-беїм. Станом на 1469 р. вона все ще була жива [Джанов 2019, 293]. Зважаючи на те, що кримські мігранти в Литві практикували моногамію, можна стверджувати, що Девлет-Яр, Нур-Девлет, Айдер і Кутлу-Заман були дітьми однієї жінки [Гулевич 2018, 238]. Його дядьки Джан Герай і Мустафа (за принципами тюркського звичаєвого права *töge* стояли першими в черзі на престол) не дожили до 60-х рр. XV ст. Отже, за принципом старшинства після смерті батька і старшого брата Нур-Девлет міг претендувати на владу.

Проблема полягала в тому, що смерть Хаджі Герая була раптовою. Хан не створив системи престолонаступництва, і тому після його смерті питання обрання нового правителя залишалося відкритим. Фактично будь-який Джучид за підтримки знаті міг силою заволодіти ханатом. Не потрібно плутати це явище з узурпацією. Адже згідно з *töge* узурпацією вважалося самовільне захоплення влади без підтримки Курултаю [Султанов 2006, 80–87; Почекаев 2009, 126].

З матеріалів генуезьких массарій можна почерпнути відомості про те, що напередодні інтронізації Нур-Девлет здійснив якийсь вчинок, що змусив Кафу сумніватися в його легітимності [Vigna 1871, 487]. Можемо обережно припустити, що йшлося про вбивство Девлета-Яра. З часів публікації роботи російського сходознавця А. Некрасова [Некрасов 1999, 90] заведено вважати, що старший син Хаджі Герая помер за життя батька. Але прямих підтверджень цього не існує. Натомість Нур-Девлету була вигідна смерть конкурента, а вбивства родичів для заволодіння тронем вже неодноразово траплялися в ординській історії. Ще одним побічним доказом слугує повідомлення Хюрремі Челебі Акая про вбивство Бай-Девлета, якого можна ототожнювати з Девлетом-Яром. У такому разі ймовірно, що смерть Девлета-Яра настала під час астраханського походу, де він міг перебувати як один з його командувачів. Стає зрозумілою причина, яка спонукала сина Девлета-Яра – Девлеша втекти на службу до ординців [Памятники дипломатических отношений... 1884, 99, 158]. Отже, факт усунення Нур-Девлетом родича (після чого він став найстаршим членом роду і, згідно з *töge*, головним претендентом на батьківський спадок) не був винятковим явищем для постординського простору. Сподіваємося, що коли-небудь будуть знайдені матеріали, які дадуть змогу по-новому поглянути на проблему.

У 1466 р. обрання Нур-Девлета ханом мало сепаратний характер. Адже він зіткнувся з перешкодою у вигляді загадкових “двох братів імператора”, які оскаржували спадщину Хаджі Герая. В історіографії існують різні погляди на ідентифікацію правителів. На думку Пономарьова, насправді “імператорів” було не два, а три. Отож суперниками Нур-Девлета були Менглі Герай та майбутній казанський хан Ібрагім у союзі з дядьком (володарем Ханкерману) Касимом і за підтримки Мамака Шіріна [Пономарев 2014a, 140–147; Пономарев 2014b, 194, 198]. Цю візію критикують

В. Гулевич та О. Джанов. Гулевич вважає, що проти Мамака боролися Айдер і Кельдиш, а третього “імператора” не існувало. Неясним залишається характер їхніх відносин між собою та з Нур-Девлетом [Гулевич 2018, 243–247]. Джанов зазначає, що “імператорами” були хани Намаганського юрту – Махмуд і Ахмат, які скористалися зі скрутного становища Криму, щоб повернути півострів у сферу впливу Сарая [Джанов 2021, 37–38].

Ще більшої плутанини додає наявність татаро-генуезьких монет за 1466–1467 рр., битих у Кафі. На монетах вказано ім’я хана Нур-Менглі, якого ніколи не існувало в кримській історії. Зрозуміло, що йдеться про дуумвірат Нур-Девлета і Менглі Герая. Після перемоги над братом Нур-Девлет наказав переплавити монети й карбувати на них тільки власне ім’я [Сидоренко 2015, 290, 294].

Якщо Нур-Девлет апелював до старшинства, то за яким правом Менглі Герай претендував на трон? Некрасов припускав, що він кинув виклик Нур-Девлету, будучи едженом – четвертим живим сином Хаджі Герая. За версією дослідника, він орієнтувався на прецедент успадкування батьківського юрту Тулуем – молодшим сином Чингісхана [Некрасов 1999, 50–51]. І справді, після смерті Девлета-Яра Менглі Герай ставав четвертим за старшинством сином. Іншу думку висловив О. Гайворонський, який припустив, що Менглі Герай був молодшим сином улу-беїм [Гайворонський 2007, 103]. Але навряд чи це відповідає дійсності. Можливо, Менглі Герай обгрунтовував права тим, що він був найстаршим серед порфірородних синів Хаджі Герая, тобто народився тоді, коли його батько вже став кримським ханом. Між іншим, у подальші десятиліття його молодші брати Мелек-Амін та Оздемір так само оскаржували владу родича [Vigna 1879, 202; Vanionis 1993, 98–99].

Ким би не були противники Нур-Девлета, але їх вдалося побороти, і Курултай нарешті оголосив його новим ханом. Під час міжусобиці найхаризматичніший конкурент Нур-Девлета – Менглі Герай втік до Кафи [Гулевич 2018, 242].

У внутрішній політиці Нур-Девлет зіткнувся з потужною аристократичною опозицією на чолі з Мамаком. Для примирення з карачі-беєм хан одружився з його племінницею [Пономарев 2014а, 144]. Щоправда, пізніше Нур-Девлет почав спиратися на Кунгратів та одружився з дочкою голови роду Джумадика [Памятники дипломатических отношений... 1884, 56]. Джумадик був сином ворога Ширінів – Айдера Кунграта, ординського вельможі й архітектора ненависного їм режиму Сеїда-Ахмата. Тому дуже швидко між володарем і наймогутнішим родом карачі-беїв почали виникати нові суперечності.

Нур-Девлет підтримував добросусідські відносини з Кафою (була зацікавлена у стабільності в ханаті), і протягом півтора року генуезці не шантажували володаря Менглі Гераєм. Існує припущення, що при дворі хана в Кирк-Єрі перебували відповідальні за кореспонденцію лігурійці [Джанов 2021, 38–40; Kołodziejczyk 2011, 18]. Як і його попередник, хан перебував під протекторатом Польсько-Литовської унії. У 1467 р. Нур-Девлет послав чауша Кошара до Казимира IV, обіцяючи підтримку проти ворогів, та називав себе слугою короля. Відповідним посольством Крим відвідали поляк А. Боровський і литвин Я. Кучукович. Хан передав королю дарчий ярлик із правом панувати над землями “Тохтамишевого дару” і дарував польським та литовським купцям можливість вільно торгувати в Криму. Загалом, Нур-Девлет більше орієнтувався на Корону, ніж на Литву [Długosz 1870, 450; Kołodziejczyk 2011, 534–535; Małowist 1947, 238; Pułaski 1881, 292–293]. Правитель просив Ахмата видати йому ярлик на інвеституру. Цей крок пояснювався тим, що Нур-Девлет прагнув заручитися підтримкою верховного володаря Taht Memleketi (постординський політичний простір) у протистоянні з Ширінами [Fisher 1978, 9; Пономарев 2014b, 201]. Однак представники кримської еліти мали конфронтацію з ординськими вельможами, прагнули унезалежитися від Сарая, а політика Нур-Девлета викликала в них обурення. Також в історіографії існує критичний погляд,

який заперечує проординську політику Нур-Девлета [Гулевич 2018, 245]. Але, на нашу думку, він не видається достатньо аргументованим і переконливим.

У 1467 р. в ханстві відбувся Курултай, який детронізував Нур-Девлета й оголосив новим ханом Кельдиша. З невідомих причин Кельдиш перестав влаштовувати Мамака. Нукери Ширінів вирушили до стін Кафи й вимагали від патриціїв видачі Менглі Герая. Налякані генуезці передали султана-оглана до рук карачі-бея, і той вирішив оголосити його антиханом. Кафа надала Менглі Герая для війни 1500 безантів і загін найманців [Пономарев 2014а, 146; Małowist 1947, 280; Długosz 1870, 488]. Кельдиш відразу зійшов з політичного олімпу, а ось Нур-Девлет продовжував боротьбу. Не дивно, що в 1469 р. кримські чауші в Литві називали його (а не Кельдиша) попередником Менглі Герая [Długosz 1870, 488]. Останнього підтримали інші знатні роди. Менглі Герай здійснив переможний похід з Кафи до Кирк-Єру і видав його вельможам ярлик із привілеями. Документ був зроблений настільки поспішно, що правитель засвідчив його батьківською (а не власною) печаткою [Усманов 1979, 32–33]. Остаточно Нур-Девлета розгромили в 1469 р., після чого ексхан разом з матір'ю, однією з дружин, Кельдишем, ще двома молодшими братами і їхніми дітьми втік до Кафи. За умовами угоди з Менглі Гераєм генуезці відправили його брата в Матрегу на Кубані [Джанов 2019, 293–294; Małowist 1947, 280; Vigna 1871, 562].

Колишній хан не полишав надії повернутися до Кирк-Єру і здобути реванш. Він написав листа до султана Мехмеда II, обіцяв визнати верховенство падишаха і пропонував здійснити спільний похід на Газарію [Колли 1913, 133–134]. Також Нур-Девлет контактував з генуезьким авантюристом Дж. Грімальді, який радив йому зібрати в Матрезі добровольців і виступити проти Менглі Герая [Колли 1918, 133–134; Małowist 1947, 291–292]. Коли ці звістки дійшли до Кафи, ексхан з братами покинули Матрегу і подалися кочувати на околиці Тани. Очевидно, причиною таких діянь було прагнення заручитися підтримкою Намаганів, які володіли Донщиною. Консул Ф. Кіавроя оголосив утікачів у розшук, і їх затримали. Після цього небезпечних ханзаде перевезли до Кафи, щоб краще наглядати за ними й позбавити можливості інтригувати проти Тавро-Лігурії [Гулевич 2018, 264].

Подробиці взаємодії Нур-Девлета з Айдером, Кельдишем і Мелеком-Аміном у ці роки до кінця не зрозумілі. Під час подій 1466 р. Айдер і Кельдиш могли підтримувати Нур-Девлета, Менглі Герая або самі претендували на престол. Кельдиш перебував на вигнанні зі старшим братом, а після завоювання Солдаї османцями втік з-під варті та був убитий нукерами Мангітів [Гаркави 1884, 2–3]. У 1469 р. Айдер та Мелек-Амін могли податися до Газарії і пізніше перейти на сторону Менглі Герая. У 1474 р. вони брали участь у чапулі на Поділля і Галичину [Małowist 1947, 315–316, 325; Колли 1918, 149–150; Długosz 1870, 574–575]. Утім, того ж року Мелек-Амін змовився з Емінеком Ширіном проти Менглі Герая і хан відправив брата до Чембало. Але в 1482 р. він знову згадується як наближена до Менглі Герая людина [Vigna 1879, 202; Памятники дипломатических отношений... 1884, 31]. Айдер у 1475 р. розсварився з молодшим братом через підтримку різних людей на пост карачі-бея Ширінів та був проголошений ханом [Колли 1918, 150, 156; Małowist 1947, 323–325].

Менглі Герай побоювався сусідства братів та вирішив прибрати Нур-Девлета. Він підкупив начальника міліції Кафи Дж. Барбо, щоб той убив ексхана. Однак його слуга Кобаш розкрив змову та разом з якимось генуезцем Дельпіно сам убив Барбо. Розлючені міщани вимагали засудити сина Хаджі Герая за напад на їхнього краєнина, але патриціат перевіз Нур-Девлета і Кельдиша до Солдаї та посадив їх під домашній арешт (хоча братам продовжували платити *ulufe*). Діяльність мігрантів так сильно дратувала Ф. Кіавроя, що він бажав їм смерті [Колли 1918, 144–146; Małowist 1947, 304]. Попри це, персона Нур-Девлета використовувалася генуезцями для шантажу Менглі Герая. Вельможа О. Скварчіфіко погрожував ханові, що якщо той не затвердить його кандидата Шейдака карачі-беєм Ширінів, то міщани випустять на волю Нур-Девлета [Giustiniani 1854, 474].

Завдяки спостереженням А. Н. Курата і В. Гулевича [Курат 2014, 129–130; Гулевич 2018, 297] ми можемо піддати ревізії традиційний погляд на хронологію правління кримських ханів у др. пол. 70-х рр. XV ст. Панівною вважається концепція, за якою в 1475 р. османці вивезли Менглі Герая до Стамбула, звільнили Нур-Девлета (який визнав верховенство падишаха) і призначили його ханом. Це підтверджується тюркськими-мусульманськими джерелами подальших століть і сучасниками подій османським улемом Ібн Кемалем та полоненим турками німцем Йоргом з Нюрнберга [Ibn Kemal 1957, 389–391; Jörg von Nürnberg 1483, 15]. Слідом за ними дослідники асоціювали друге правління Нур-Девлета зі встановленням османського *himaye* (протекторату), невдалим походом у Молдову, всевладдям Емінека, опозицією до карачі-бея та нашествиям Джанібека на Крим. Приводом для усунення Нур-Девлета від влади нібито була його пасивність під час походу Емінека в Молдову [Смирнов 1887, 272]. Проте перелічені інформатори не бачили на власні очі події в Криму і писали про них із чужих слів. Посольств Нур-Девлета в період між 1475–1477 рр. теж не було. Зате існує лист Менглі Герая (схронне джерело), датований 1475 р., у якому він дякує Мехмеду II за те, що той зробив його своїм *tikme* (ставлеником) [Курат 2014, 129–131]. Тобто виходить, що в 1475 р. Нур-Девлет не був кримським ханом і не очолював державу під час доленосних подій. За матеріалами московитського Воскресенського літопису, після взяття Солдаї він утік у невідомому напрямку разом з Кельдишем і два роки не брав участі в політичному житті Кримського юрту [Продолжение летописи по Воскресенскому списку 1859, 181].

Тим часом Крим перебував у стані анархії, спричиненої протистоянням Джанібека з Емінеком. Менглі Герай сидів у Кефе та не міг навести порядку в державі. Ситуацією скористався Нур-Девлет. Він написав султану та був готовий стати *tikme* Мехмеда II, якщо той надасть йому інвеституру. Найближчим часом Джанібек покинув півострів, османський чауш Касим-бей передав Нур-Девлету берат, а Менглі Герай утік до Стамбула [Özyetgin 1996, 125–126; Kurtoglu 1937, 648; Гулевич 2018, 308].

У 1477 р. Нур-Девлет розділив владу з Айдером (названий ханом у Литовській метриці) [Литовская метрика 1910, 363]. За принципом старшинства Нур-Девлет був головним у дуумвіраті. Такий крок не був чимось унікальним для постординського простору. Він існував ще в часи Тюркського каганату. У Монгольській імперії Бату був співправителем Мунке. Схожий звичай до 1502 р. побутував у Намаганському юрті (звідки його могли запозичити кримці). Ймовірно, що його релікти зберігалися в Хаджі-Тарханському ханстві, а титул тамтешнього калги інколи розглядається як інститут співправителя [Кляшторный, Лившиц 1978, 55–56; Почекаев 2009, 63; Миргалиев 2010, 103; Миргалиев 2009, 119–120]. Між іншим, стараннями Айдера в Криму запровадили аналогічну посаду, надавши її Ямгурчі [Литовская метрика 1910, 363; Гулевич 2018, 311]. Правда, якщо розглядати його як співправителя Айдера, то виходить, що в ханаті існував тріумвірат, тоді як жодних згадок про таке явище немає. Тому прийнятнішим видається погляд, за яким створення титулу калги слугувало для призначення володарями Криму своїх прижиттєвих спадкоємців [Tosun 2022, 11–12]. Прикметно, що в подальші десятиліття безамбітний Ямгурчі був спадкоємцем і найближчим соратником Менглі Герая.

Причини, які спонукали братів до дуумвірату, неясні. Найімовірніше, це був компроміс між партіями, які стояли за Нур-Девлетом та Айдером. Розділення владних повноважень не принесло стабільності Кримському юрту. Хани намагалися схилити на свій бік Казимира IV і ворогували між собою [Bennigsen, Lemercier-Quellejeau 1978, 71; Özyetgin 1996, 122–125; Вельяминов-Зернов 1863, 101–102]. Навряд чи вони мали особливу популярність у Криму, тому що в 1478 р. татари вітали повернення Менглі Герая, який без перешкод зайняв столицю [Барбаро, Контарини 1971, 155].

Обидва хани воліли запобігти ескалації відносин з Польсько-Литовською державою, яка почалася за їхнього попередника. Зокрема, у 1478 р. у Брест прибуло

спільне османсько-кримське посольство і татарські дипломати виразили готовність жити з Казимиром IV у мирі та дружбі [Długosz 1870, 632; Литовская метрика 1910, 363]. Якби не наявність османського фактора на перемовинах, Нур-Девлет міг би прямо просити короля про відновлення протекторату, щоб здобути преференції в суперництві зі співправителем. Те саме можна сказати і про Айдера. Даних про відносини братів з іншими державами немає.

Невдоволений втратою впливу за правління Менглі Герая та Джанібека очільник Ширінів планував повернути втрачені позиції і знову стати baş qaqaşı (головним карачі-беєм). Утім, Нур-Девлет не волів бачити непередбачуваного бея на високій посаді і надав її поміркованішому Абдуллагу Барину. Айдер також не довіряв вельможі і волів спиратися на Ямгурчі. Розгніваний Емінек мстив Нур-Девлету тим, що писав на нього доноси в Стамбул, називав некомпетентним володарем і звинувачував у невмінні керувати державою. Дійшло до того, що вельможа просив падишаха вислати Менглі Герая до Кирк-Єру, видавши йому берат. Нур-Девлет виправдовувався, називаючи Емінека бунтівником [Bennigsen, Lemercier-Quelquejau 1978, 67, 71; Курат 2014, 151–152]. Аргументи карачі видалися Мехмеду II переконливішими. Падишах відпустив Менглі Герая до Кефе, звідки той вирушив до Кирк-Єру та повернув собі владу.

Політична діяльність Нур-Девлета в Касимовському ханстві

Спільний провал примирило двох братів. Айдер та Нур-Девлет із дружиною і дітьми втекли з Криму й опинилися в Києві. Зважаючи на складні відносини Кирк-Єру з Литвою (яка могла скористатися вигнанцями для своїх цілей), у 1480 р. Москва переманила султан-огланів, чим заслужила вдячність Менглі Герая [Вельяминов-Зернов 1863, 129–130]. Цікаво, що термін “вольный человек” (людина, яка не належить до жодного стану) в російській кореспонденції був популяризований після появи в Московській державі нащадків Хаджі Герая [Хорошкевич 2001, 119].

Нур-Девлет виявив себе як воєначальник на службі Москві. Річ у тому, що Іван III та Менглі Герай домовилися рушити на Сарай із двох боків, якщо Ахмат нападе на Касимовське ханство. До Ханкерману ординці так і не дійшли, але того ж року російсько-касимовська армія (підсилена нукерами Нур-Девлета) спалила Сарай. Воїни колишнього кримського хана плюндрували місто з великим завзяттям, поки один з огланів не нагадав йому, що в Сарай також живуть татари. Після цього Нур-Девлет заборонив своїм людям мародерити [Вельяминов-Зернов 1863, 132–137]. Цей епізод описаний у Казанській історії, яка є пропагандистським і ненадійним джерелом. З іншого боку, така поведінка цілком відповідала настроям кримців, які ворогували з мешканцями Великої Орди. У 1485 р. Нур-Девлет разом з москoviтами знову спустошив землі Намаганського юрту [Памятники дипломатических отношений... 1884, 17–18].

Протягом першого року перебування на московській службі родичів Нур-Девлета спіткали нещастя. Спершу якийсь татарин зарізав його сина Бір-Девлета, після чого його батько відрубав убивці голову [Софийские летописи 1853, 35; Вельяминов-Зернов 1863, 130]. Потім Айдер потрапив в опалу і був переселений у Вологду. Там він почав листуватися з угорським королем Матвієм, і занепокоєний Іван III відправив султан-оглана до Білоозера, де той помер [Памятники дипломатических отношений... 1884, 35, 64, 74].

Після смерті касимовського хана Даніяра в 1486 р. Іван III затвердив Нур-Девлета новим правителем Ханкерману. Треба зазначити, що на той час Мещерський юрт перебував під подвійним сюзеренітетом Кирк-Єру та Москви, а служба в ньому вважалася в Криму престижною [Pritsak 1967, 570–580]. Кримці не сприймали Нур-Девлета як слугителя чужим інтересам чи заручника іноземців. Навпаки, за звичаями степовиків старші діти володаря мали здобути новий юрт за межами батьківського. Ба більше, два представники кримських Тукатимуридів володіли двома

юртами Taht Memleketi, що не могло не тішити їхнього гонору. Якщо брати до уваги візію Пономарьова про перебування Касима в Криму, стає зрозуміло, чому тамешні татари легко прийняли Нур-Девлета як свого володаря [Пономарев 2014а, 147]. Ще одним доказом вагомості Ханкерману в геополітичній візії татар було те, що питання перебування кримської династії на престолі Мещерського юрту в XVI ст. стало однією з головних причин кримсько-московської конфронтації. До речі, самі московити називали касимовських ханів царями, так само як інших володарів постординських ханств [Асар 2008, 120–121].

А ось Намагани розглядали статус касимовського правителя зовсім інакше. Вони вважали, що Нур-Девлет зробив велику помилку, пішовши на службу Москві, а наявність у нього власного юрту не сприймали як показник суверенітету [Исхаков 1998, 194, 208]. Безсумнівно можна погодитися з тим, що нащадки Хаджі Герая були найпривілейованішими серед усіх Чингізидів на службі Даниловичам [Беляков 2016, 137–558].

Дані про внутрішню політику нового касимовського хана не відображені в документах. У 1486, 1487 і 1490 рр. він воював з ординцями [Памятники дипломатических отношений... 1884, 46, 49, 60, 88]. Щоправда, коли Шах-Багкул (чауш Муртази) запропонував Нур-Девлету повернутися на півострів та вмовляв Івана III відпустити хана додому, князь затримав чауша і передав інформацію Менглі Герая (додавши до неї те, що Айдер нібито контактував з Казимиром IV). Тоді сам кримський володар звернувся до Івана III й попросив князя відправити Нур-Девлета в Крим, щоб той став його співправителем. Князь ледве переконав правителя в шкідливості цих намірів, бо в колишнього хана залишилися прихильники, які могли б дестабілізувати ситуацію в державі [Памятники дипломатических отношений... 1884, 68–70].

Москві було не вигідне примирення між братами (з перспективою завоювання Сарая Нур-Девлетом та панування Менглі Герая в Криму), і вона припиняла неузгоджені з нею ініціативи хана. Не дивно, що після 1487 р. йому дозволили підтримувати контакти тільки з Менглі Гераєм. В останні роки життя хан важко хворів, передав державні справи в руки сина Сатилгана (став його співправителем) і нарешті примирився з молодшим братом (вислав йому подарунки). Схожа доля пізніше спіткала Менглі Герая, що може свідчити про те, що брати потерпали від однакової хвороби [Вельяминов-Зернов 1863, 144, 149–150; Памятники дипломатических отношений... 1884, 278; Памятники дипломатических отношений... 1895, 131, 143]. У 1501 р. Сатилган вирушив до Москви як аманат і був там заарештований за якусь провину (управління країною, напевне, здійснював його брат Джанай). Через два роки його батько помер, після чого Менглі Герай домовився з Сатилганом, щоб тіло Нур-Девлета перевезли до Криму [Рахимзянов 2009, 130; Памятники дипломатических отношений... 1884, 491].

Старший син покійного хана Бір-Девлет загинув за життя батька і не був одружений. Молодші сини Нур-Девлета Сатилган і Джанай стали наступними касимовськими ханами і померли бездітними. Після цього в 1512 р. престол Мещерського юрту перейшов до Намаганів. Польський орієнталіст С. Кричинський припускає, що засновник роду Пунських – Мілеш був сином Нур-Девлета, який після від'їзду батька до Москви залишився в Литві [Kruczyński 1938, 77]. Проте російський історик С. Думін справедливо вказує, що син Мілеша Джанібек названий заволзьким татариним і його предки не могли бути кримцями [Думин 2016, 395]. Також Нур-Девлет мав неназану доньку, руку якої в 1508 р. марно просив ногайський мірза Абулхайр [Посольские книги... 1995, 71–72]. Після смерті дітей Нур-Девлета його рід припинив існування, а Касимовське ханство поступово втратило суб'єктність.

Чи був Нур-Девлет компетентним правителем? Він не залишив по собі визначного сліду в пам'яті кримців, але не викликав зневаги в сучасників. Підтвердженням цього є наявність його поховання в Криму (на відміну від могили Айдера). Як хан Мещерського юрту Нур-Девлет виявив себе найенергійнішим його правителем.

Твердження Емінека про недієздатність хана є гіперболізацією, адже (за винятком звернення до Ахмата) його зовнішня та внутрішня політика була закономірним продовженням діяльності батька і стала підґрунтям політики молодшого брата. Фатальним для Нур-Девлета стало те, що він прийшов до влади у скрутний період і не мав достатньої харизми, щоб подолати нагальні проблеми.

Висновки

Отже, сучасники визнавали Нур-Девлета легітимним правителем Криму. Тільки у XVIII ст. в літописанні Кримського ханства образ Нур-Девлета був спотворений та змішаний з ординськими діячами. Початок діяльності майбутнього хана припадає на 1466 р., коли Крим переживав період безвладдя, спричинений смертю попереднього правителя і браком системи престолонаступництва. Діючи різними методами (зокрема й братовбивством), старшому сину Хаджі Герая вдалося утвердитися на троні (спершу разом зі співправителем Менглі Гераєм, пізніше як самостійний хан). Попри це, теза про “нелегітимність” Нур-Девлета не відповідає дійсності, адже його затвердив Курултай і він згаданий у переліку законних володарів Тохтамишевого юрту. Хан орієнтувався на Польщу і прагнув побороти всевладдя Ширінів, спираючись на підтримку Кунгратів та Намаганського юрту. Така політика виявилася провальною і призвела до його детронізації. Врешті-решт, Нур-Девлет програв боротьбу Менглі Гераю. Перебуваючи на еміграції в Газарії, Нур-Девлет не полишав надії на реванш і намагався повернутися в Кирк-Єр. Це призвело до його ув’язнення. Свідчення сучасників не підтверджують того, що в 1475 р. Нур-Девлет дістав султанський берет. Насправді його друга інтронізація відбулася в 1477 р. Цього разу співправителем Нур-Девлета став Айдер. Хан знову намагався зблизитися з Казимиром IV і конфліктував з Емінеком та Айдером. Брак стабільності в Криму дав змогу Менглі Гераю знову посісти престол та остаточно витіснити Нур-Девлета з ханату. Бувши на службі Москві та касимовським володарем, Нур-Девлет виявив себе як здібний воєначальник. Його воцаріння в Мещерському юрті сприймалося кримцями як дотримання традицій Джучидів. Обмеження Іваном III контактів васала і важка хвороба призвели до зменшення активності хана (наприкінці життя розділив владу з Сатилганом). Загалом, хана можна схарактеризувати як проміжного володаря Криму, але видатного правителя Мещерського юрту.

ЛІТЕРАТУРА

- Барбаро И., Контарини А. (1971), *Барбаро и Контарини о России*, АН СССР, Москва.
- Беляков А. В. (2016), “Крымские выходцы в России. Служба и правовой статус”, *Золотоордынское обозрение*, № 1, с. 137–558.
- Вельяминов-Зернов В. В. (1863), *Известия о касимовских царях и царевичах*, ч. I, Тип. Имп. Акад. Наук, Санкт-Петербург.
- Гайворонский О. (2007), *Повелители двух материков*, т. I: Крымские ханы XV–XVI столетий и борьба за наследство Великой Орды, Оранта, Майстэрня кнѣгы, Киев – Бахчисарай.
- Гаркави А. Я. (1884), “Отрывки из исторического сочинения Давида Лехно”, в *Отчет императорской Публичной библиотеки за 1882 год*, Типография Балашева В. С., Санкт-Петербург, с. 1–41.
- Гулевич В. П. (2018), *От ордынского Улуса к ханству Гиреев: Крым в 1399–1502 гг.*, Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, Казань.
- Джанов О. (2019), “Фрагмент бухгалтерської книги казначейства Кафи 1472–1473 рр. з кодексу ASG, San Giorgio, Sala 34, 590, № 1228”, *Ucrainica Mediaevalia*, Vol. II, с. 281–312.
- Джанов О. (2021), “Борьба за владу в Кримському ханаті в 1466–1468 рр. за відомостями бухгалтерських книг казначейства генуезької Кафи. Нові інтерпретації”, в *Сходознавство на межі світів та цивілізацій. Матеріали міжнародної наукової конференції, присвяченої 150-річчю ювілею з дня народження Агатангела Юхимовича Кримського (Київ, 26 травня 2021 р.)*, НПУ імені Михайла Драгманова, Київ, с. 36–41.

- Думин С. В. (2016), “Татарские царевичи в Великом княжестве Литовском (XV–XVIII вв.)”, *Золотоордынское обозрение*, Т. 4, № 6, с. 385–419.
- Зайцев И. В. (2008), “Записи генеалогий и правлений крымских ханов и крымские средневековые исторические хроники”, *“Восток / Oriens”*, № 4, с. 30–35.
- Исхаков Д. М. (1998), *От средневековых татар к татарам нового времени (этнологический взгляд на историю волго-уральских татар XV–XVII вв.)*, Издательство “Мастер Лайн”, Казань.
- Кляшторный С. Г., Лившиц В. А. (1978), “Открытие и изучение древнетюркских и согдийских эпиграфических памятников Центральной Азии”, в *Археология и этнография Монголии*, Наука, Сибирское отделение, Новосибирск, с. 37–60.
- Колли Л. П. (1913), “Хаджи Гирей-хан и его политика (по генуэзским источникам)”, *Известия Таврической Ученой Архивной Комиссии*, № 50, с. 99–140.
- Колли Л. П. (1918), “Падение Каффы (1466–1475)”, *Известия Таврической Ученой Архивной Комиссии*, № 54, с. 129–171.
- Курат А. Н. (2014), *Собрание сочинений*, Кн. 1: Ярлыки и битики ханов Золотой Орды, Крыма и Туркестана в архиве музея дворца Топкапы, пер. Галеева Р. Р., Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, Казань.
- “Литовская метрика, Отдел первый, ч. I, Книга записей, т. I” (1910), *Русская историческая библиотека, издаваемая Археографической комиссией*, Т. XVII, Сенатская типография, Санкт-Петербург.
- Миргалиев И. М. (2009), “Поздnezолотоордынские ханства: к определению верхней даты золотоордынского государства”, в *Средневековые тюрко-татарские государства. Сборник статей*, Вып. 1, Институт истории Ш. Марджани, Казань, с. 118–121.
- Миргалиев И. М. (2010), “История Большой Орды: проблемы изучения”, в *Средневековые тюрко-татарские государства. Сборник статей*, Вып. 2, Институт истории Ш. Марджани, Казань, с. 95–105.
- Некрасов А. М. (1999), “Возникновение и эволюция Крымского государства в XV–XVI веках”, *Отечественная история*, № 2, с. 48–58.
- Оболенский М. А. (1838), *Сборник князя Оболенского*, № 1–10, Типография Лазаревых Института восточных языков, Москва.
- “Памятники дипломатических отношений Древней Руси с державами иностранными. Памятники соотношений Московского государства с Крымской и Ногайской Ордами и с Турцией. Т. I” (1884), *Сборник Императорского Русского Исторического Общества*, Т. XLI, Типография Ф. Елеонского и К°, Санкт-Петербург.
- “Памятники дипломатических отношений Древней Руси с державами иностранными. Памятники соотношений Московского государства с Крымской и Ногайской Ордами и с Турцией. Т. II” (1895), *Сборник Императорского Русского Исторического Общества*, Т. XCV, Типография Ф. Елеонского и К°, Санкт-Петербург.
- Пономарев А. Л. (2014а), “Ибрагим, сын Махмудека: вхождение во власть и кошельки (1)”, *Золотоордынское обозрение*, № 1 (3), с. 128–162.
- Пономарев А. Л. (2014б), “Ибрагим, сын Махмудека: вхождение во власть и кошельки (2)”, *Золотоордынское обозрение*, № 2 (4), с. 194–225.
- Посольские книги по связям России с Ногайской Ордой 1489–1549 гг.* (1995), упор. Кельдасов Б. А. и др., Дагестанское книжное изд-во, Махачкала.
- Почекаев Р. Ю. (2009), *Право Золотой Орды*, “ФЭн”, Казань.
- “Продолжение летописи по Воскресенскому списку” (1859), *Полное собрание русских летописей*, Т. VIII, Тип. Эдуарда Праца, Санкт-Петербург.
- Рахимзянов Б. Р. (2009), *Касимовское ханство (1445–1552 гг.). Очерки истории*, Татарское книжное издательство, Казань.
- Сейид-Мухаммед Риза (2019), *Семь планет в известиях о царях татарских*, Кн. I. Транслитерация, авт. предисл., транслитерация, подготовка к изданию: Абдужемилев Р. Р., Институт истории имени Ш. Марджани АН РТ, Казань.
- Сейтяг’яев Н. (2017), “Новый рукопис ‘Исторіі Челебі Акая’”, *Слово і Час*, № 1, с. 70–80.
- Сидоренко В. А. (2015), “Монетная чеканка Кырк Йера и Каффы в истории Крымского ханства 1442–1475 гг.”, *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, вып. XX, с. 263–302.
- Смирнов В. Д. (1887), *Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII века*, Унив. Тип. в Казани, Санкт-Петербург.

“Софийские летописи” (1853), *Полное собрание русских летописей*, Т. VI, Тип. Эдуарда Праца, Санкт-Петербург.

Султанов Т. И. (2006), *Поднятые на белой кошме. Хань казахских степей*, ТОО “Астана Даму-21”, Астана.

Усманов М. А. (1979), *Жалованные акты Джучиева Улуса XIV–XVI вв.*, Издательство Казанского университета, Казань.

Халим Гирей Султан (2004), *Розовый куст крымских ханов, или История Крыма*, Перевод Ильми А., Доля, Симферополь.

Хорошкевич А. Л. (2001), *Русь и Крым: от союза к противостоянию. Конец XV – начало XVI вв.*, Едиториал УРСС, Москва.

Acar S. (2008), “Kâsım Hanlığı (1445–1681)’nda İdarî Yapı ve Ekonomik Faaliyetler”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 27, s. 119–130.

Banionis E. (1993), *Lietuvos Metrika*, Kn. nr. 5 (1427–1506), Užrašymų knyga 5, Mokslo ir enciklopedijų leidykla, Vilnius.

Bennigsen A. & Lemerrier-Quelquejay Ch. (1978), *Le khanate de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapı*, Mouton, Paris.

Can A. (2022), *Hürremî Çelebi Akay Tarihi. (Tenkilî metin – değerlendirme)*, Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.

Długosz J. (1870), *Jana Długosza Kanonika Krakowskiego Dziejów Polskich ksiąg dwanaście*, T. V, K. XII, Drukarnia “Czasu” w Kirchmayera, Kraków.

Fisher A. (1978), *The Crimean Tatars*, Hoover Institution Press, Standford.

Giustiniani A. (1854), *Annali delle Respublica di Genova di Monsignor Agostino Giustiniani*, V. II, L. IV–VI, Presso il libraio Canepa, Genova.

Ibn Kemal (1957), *Tevarih-i âl-i Osman*, VII Defter, Tenkidli transkripsion Hazirlayan Dr. Şerafettin Turan, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

Jörg von Nürnberg (1483), *Geschicht von der Turkey*, I Ausg., Albrecht Kunne, Memmingen.

Kołodziejczyk D. (2011), *The Crimean Khanate and Poland Lithuania: International Diplomacy of the European Periphery (15-th – 18-th century) a Study of Piece Treaties Followed by Annotated Documents*, Brill, Leiden-Boston. DOI: <https://doi.org/10.1163/ej.9789004191907.i-1098>

Kryczyński S. (1938), “Tatarzy litewscy. Próba monografii historyczno-etnograficznej (Les Tatares lithuaniens. Esquisse d’une monographie historique et généalogique)”, *Rocznik Tatarski*, T. III, s. 1–318.

Kurtoğlu H. F. (1937), “İlk Kırım hanlarının mektupları”, *Bellekten*, No. 1 (3–4), s. 641–655.

Małowist M. (1947), *Kaffa – kolonia genueńska na Krymie i problem wschodni w latach 1453–1475*, Towarzystwo Miłośników Historii, Warszawa.

Özyetgin M. (1996), *Altın Ordu Kırım ve Kazan sahasına ait yarlık ve bitiklerin sil ve üslup incelemesi inceleme metin tercüme notlar dizin tıpkıbasım*, Türk dil kurumu yayımları, Ankara.

Pritsak O. (1967), “Moscow, the Golden Horde and the Kazan Khanate from a Polycultural Point of the View”, *Slavic Review*, Vol. 26, No. 4, p. 577–583. DOI: <https://doi.org/10.2307/2492610>

Pułaski K. (1881), *Stosunki z Mengli-Girejem chanem Tatarów perekopskich (1469–1515): akta i listy*, Gebethner i Wolff, Kraków-Warszawa.

Tosun F. C. (2022), *Kırım Hanlığında Kalgaylık Ve Nureddinlik Üzerine Bir İnceleme (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Ege Üniversitesi, İzmir.

Vigna A. (1871), “Codice diplomatico delle colonie tauro-liguri durante la signoria dell’Ufficio di S. Giorgio (MCCCCLIII–MCCCCLXXV) ordinato ed illustrato dal socio p. Amedeo Vigna. Tomo secondo. Parte prima”, *Atti della Società Ligure di Storia Patria*, Vol. VII, P. I, Fasc. III, Tipografia del r. I De’sordo-muti, Genova, p. 5–901.

Vigna A. (1879), “Codice diplomatico delle colonie tauro-liguri durante la signoria dell’Ufficio di S. Giorgio (MCCCCLIII–MCCCCLXXV) ordinato ed illustrato dal socio p. Amedeo Vigna. Tomo secondo Parte seconda”, *Atti della Società Ligure di Storia Patria*, Vol. VII, P. II, Fasc. I, Tipografia del r. I De’sordo-muti, Genova, p. 5–442.

REFERENCES

Barbaro I. and Kontarini A. (1971), *Barbaro i Kontarini o Rossii*, AN SSSR, Moscow. (In Russian).

Belyakov A. V. (2016), “Kryimskie vykhodtsyi v Rossii. Sluzhba i pravovoy status“, *Zolotoordynskoe obozrenie*, No. 1, pp. 137–558. (In Russian).

Vel'yaminov-Zernov V. V. (1863), *Izvestiya o kasimovskikh tsaryakh i tsarevichakh*, Pt. I, Tip. Imp. Akad. Nauk, Saint Petersburg. (In Russian).

Gayvoronskiy O. (2007), *Poveliteli dvukh materikov*, Vol. I: Krymskiye khany XV–XVI stoletiy i bor'ba za nasledstvo Velikoy Ordy, Oranta Maysternya Knygi, Kyiv and Bakhchysarai. (In Russian).

Garkavi A. Ya. (1884), “Otryvki iz istoricheskogo sochineniya Davida Lekhno”, in *Otchet imperatorskoy Publichnoy biblioteki za 1882 god*, Tipografiya Balasheva V. S., Saint Petersburg, pp. 1–41. (In Russian).

Gulevich V. P. (2018), *Ot ordynskogo Ulusa k khanstvu Gireyev: Krym v 1399–1502 gg.*, Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT, Kazan. (In Russian).

Dzhanov O. (2019), “Frahment bukhhalterskoi knyhy kaznacheistva Kafy 1472–1473 rr. z kodeksu ASG, San Giorgio, Sala 34, 590, № 1228”, *Ucrainica Mediaevalia*, Vol. II, pp. 281–312. (In Ukrainian).

Dzhanov O. (2021), “Borotba za vladu v Krymskomu khanati v 1466–1468 rr. za vidomostiamy bukhhalterskykh knykh kaznacheistva henuezkoi Kafy. Novi interpretatsii”, in *Skhodoznavstvo na mezhi svitiv ta tsyvilizatsii. Materialy mizhnarodnoi naukovoï konferentsii prysviachenoï 150-richnomu yuvileiu z dnia narodzhennia Ahatanhela Yukhymovycha Krymskoho (Kyiv, 26 travnia 2021 r.)*, NPU imeni Mykhaila Drahomanova, Kyiv, pp. 36–41. (In Ukrainian).

Dumin S. V. (2016), “Tatarskiye tsarevichi v Velikom knyazhestve Litovskom (XV–XVIII vv.)”, *Zolotoordynskoye obozreniye*, Vol. 4, No. 6, pp. 385–419. (In Russian).

Zaytsev I. V. (2008), “Zapisi genealogiy i pravleniy krymskikh khanov i krymskiye srednevekovyye istoricheskiye khroniki”, *Vostok / Oriens*, No. 4, pp. 30–35. (In Russian).

Iskhakov D. M. (2008), *Ot srednevekovykh tatar k tataram novogo vremeni (etnologicheskyy vzglyad na istoriyu volgo-uralskikh tatar XV–XVII vv.)*, Izdatelstvo “Master Layn”, Kazan. (In Russian).

Klyashtornyy S. G. and Livshitsch V. A. (1978), “Otkrytiye i izucheniye drevnetyurkskikh i sogdiyskikh epigraficheskikh pamyatnikov Tsentral'noy Azii”, in *Arkheologiya i etnografiya Mongolii*, Nauka, Sibirskoye otdeleniye, Novosibirsk, pp. 37–60. (In Russian).

Kolli L. P. (1913), “Khadzhi Girey-khan i ego politika (po genuezskim istochnikam)”, *Izvestiya Tavricheskoy Uchenoy Arkhivnoy Komissii*, No. 50, pp. 99–140. (In Russian).

Kolli L. P. (1918), “Padeniye Kaffy (1466–1475)”, *Izvestiya Tavricheskoy Uchenoy Arkhivnoy Komissii*, No. 54, pp. 129–171. (In Russian).

Kurat A. N. (2014), *Sobraniye sochineniy*. Book 1: Yarlyki i bitiki khanov Zolotoy Ordy, Kryma i Turkestana v arkhive muzeya dvortsya Topkapy, Transl. by Galeyev R. R., Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT, Kazan. (In Russian).

“Litovskaya metrika, Otdel pervyy Pt. I. Vol. I. Kniga zapisey” (1910), *Russkaya istoricheskaya biblioteka, izdavayemaya Arkheograficheskoy komissiyey*, Senatskaya tipografiya, Saint Petersburg, Vol. 27. (In Russian).

Mirgaliyev I. M. (2009), “Pozdnezolotoordynskiy khanstva: k opredeleniyu verkhney daty zolotoordynskogo gosudarstva”, in *Srednevekovyye tyurko-tatarskiye gosudarstva. Sbornik statey*, Vol. 1, Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT, Kazan, pp. 118–121. (In Russian).

Mirgaliyev I. M. (2010), “Istoriya Bol'shoy Ordy: problemy izucheniya”, in *Srednevekovyye tyurko-tatarskiye gosudarstva. Sbornik statey*, Vol. 2, Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT, Kazan, pp. 95–105. (In Russian).

Nekrasov A. M. (1999), “Voznikoveniye i evolyutsiya Krymskogo gosudarstva v XV–XVI vekakh”, *Otechestvennaya istoriya*, No. 2, pp. 48–58. (In Russian).

Obolenskiy M. A. (1838), *Sbornik knyazy Obolenskogo*, No. 1–10, Tipografiya Lazarevykh Instituta vostochnykh yazykov, Moscow. (In Russian).

“Pamyatniki diplomaticheskikh otnosheniy Drevney Rusi s derzhavami inostrannymi. Pamyatniki sootnosheniy Moskovskogo gosudarstva s Krymskoy i Nogayskoy Ordami i s Turtsiyey. Vol. I” (1884), *Sbornik Imperatorskogo Russkogo Istoricheskogo Obshchestva*, Vol. XLI, Tipografiya F. G. Eleonskogo i K°, Saint Petersburg. (In Russian).

“Pamyatniki diplomaticheskikh otnosheniy Drevney Rusi s derzhavami inostrannymi. Pamyatniki sootnosheniy Moskovskogo gosudarstva s Krymskoy i Nogayskoy Ordami i s Turtsiyey. Vol. II” (1895), *Sbornik Imperatorskogo Russkogo Istoricheskogo Obshchestva*, Vol. XCV, Tipografiya F. G. Eleonskogo i K°, Saint Petersburg. (In Russian).

Ponomarev A. L. (2014a), “Ibragim, syn Makhmudeka: vkhozheniye vo vlast' i koshel'ki (1)”, *Zolotoordynskoye obozreniye*, No. 1 (3), pp. 128–162. (In Russian).

- Ponomarev A. L. (2014b), "Ibragim, syn Makhmudeka: vkhozheniye vo vlast' i koshel'ki (2)", *Zoloordynskoye obozreniye*, No. 2 (4), pp. 194–225. (In Russian).
- Posol'skiye knigi po svyazyam Rossii s Nogayskoy Ordoy 1489–1549 gg. (1995), Kel'dasov B. A. et al. (ed.), Dagestanskoye knizhnoye izdatel'stvo, Makhachkala. (In Russian).
- Pochekayev R. Yu. (2009), *Pravo Zolotoy Ordyy*, "Fen", Kazan. (In Russian).
- "Prodolzheniye letopisi po Voskresenskomu spisku" (1859), *Polnoye sobraniye russkikh letopisey*, Tip. Eduarda Pratsa, Saint Petersburg, Vol. VIII. (In Russian).
- Rahimzyanov B. R. (2009), *Kasimovskoe hanstvo (1445–1552 gg.)*. *Ocherki istorii*, Tatarskoye knizhnoye izdatel'stvo, Kazan. (In Russian).
- Seyid-Mukhammed Riza (2019), *Sem' planet v izvestiyakh o tsaryakh tatarskikh*, Book I: Transliteratsiya, Compl. by Abduzhemilev R. R., Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT, Kazan. (In Russian and Ottoman Turkish).
- Seytyagyayev N. (2017), "Novy rukopys 'Istoriyi Chelebi Akaya'", *Slovo i Chas*, No. 1, pp. 70–80. (In Ukrainian).
- Sidorenko V. A. (2015), "Monetnaya chekanka Kyrk Yvera i Kaffy v istorii Krymskogo khanstva 1442–1475 gg.", *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, Vol. XX, pp. 263–302. (In Russian).
- Smirnov V. D. (1887), *Krymskoye khanstvo pod verkhovenstvom Osmanskoy Portyy do nachala XVIII veka*, Univ. tip. v Kazani, Saint Petersburg. (In Russian).
- "Sofiyskiye letopisi" (1853), *Polnoye sobraniye russkikh letopisey*, Sankt Petersburg, Vol. VI. (In Russian).
- Sultanov T. I. (2006), *Podnyatyie na beloy koshme. Khany kazakhskikh stepey*, TOO "Astana Damu-21", Astana. (In Russian).
- Usmanov M. A. (1979), *Zhalovannyye akty Dzhuchiyeva Ulusa XIV–XVI vv.*, Izdatelstvo Kazanskogo universiteta, Kazan. (In Russian).
- Khalim Girey Sultan. (2004), *Rozovyy kust krymskikh khanov, ili Istoriya Kryma*, Transl. by Il'mi A., Dolya, Simferopol. (In Russian).
- Khoroshkevich A. L. (2001). *Rus' i Krym: ot soyuza k protivostoyaniyu. Konets XV–nachalo XVI vv.*, Editorial URSS, Moscow. (In Russian).
- Acar S. (2008), "Kâsım Hanlığı (1445–1681)'nda İdarî Yapı ve Ekonomik Faaliyetler", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 27, pp. 119–130. (In Turkish).
- Banionis E. (1993), *Lietuvos Metrika*, Kn. nr. 5 (1427–1506), Užrašymų knyga 5, Mokslo ir enciklopedijų leidyka, Vilnius.
- Bennigsen A. & Lemerrier-Quelquejay Ch. (1978), *Le khanate de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapı*, Mouton, Paris.
- Can A. (2022), *Hurremî Çelebi Akay Tarihi. (Tenkitli metin – değerlendirme)*, Doktora tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul. (In Turkish).
- Długosz J. (1870), *Jana Długosza Kanonika Krakowskiego Dziejów Polskich ksiąg dwanaście*, T. V, K. XII, Drukarnia "Czasu" w Kirchmayera, Kraków.
- Fisher A. (1978), *The Crimean Tatars*, Hoover Institution Press, Stanford.
- Giustiniani A. (1854), *Annali delle Repubbliche di Genova di Monsignor Agostino Giustiniani*, V. II, L. IV–VI, Presso il libraio Canepa, Genova.
- Ibn Kemal (1957), *Tevarih-i âl-i Osman*, VII Defter, Tenkidli transkripsion Hazirlayan Dr. Şerafettin Turan, Türk Tarih Kurumu, Ankara. (In Turkish).
- Jörg von Nürnberg (1483), *Geschicht von der Turkey*, I Ausg, Albrecht Kunne, Memmingen.
- Kołodziejczyk D. (2011), *The Crimean Khanate and Poland Lithuania: International Diplomacy of the European Periphery (15-th – 18-th century) a Study of Piece Treaties Followed by Annotated Documents*, Brill, Leiden and Boston. DOI: <https://doi.org/10.1163/ej.9789004191907.i-1098>
- Kryczyński S. (1938), "Tatarzy litewscy. Próba monografii historyczno-etnograficznej (Les Tatares lithuaniens. Esquisse d'une monographie historique et généalogique)", *Rocznik Tatarski*, T. III, pp. 1–318.
- Kurtoğlu H. F. (1937), "İlk Kırım hanlarının mektupları", *Belleten*, No. 1 (3–4), pp. 641–655. (In Turkish).
- Małowist M. (1947), *Kaffa – kolonia genueńska na Krymie i problem wschodni w latach 1453–1475*, Towarzystwo Miłośników Historii, Warszawa.
- Özyetgin M. (1996), *Altın Ordu Kırım ve Kazan sahasına ait yarlık ve bitiklerin sil ve üslup incelemesi inceleme metin tercüme notlar dizin tıpkıbasım*, Türk dil kurumu yayınları, Ankara. (In Turkish).

Pritsak O. (1967), "Moscow, the Golden Horde and the Kazan Khanate from a Polycultural Point of the View", *Slavic Review*, Vol. 26, No. 4, pp. 577–583. DOI: <https://doi.org/10.2307/2492610>

Pułaski K. (1881), *Stosunki z Mengli-Girejem chanem Tatarów perekopskich (1469–1515): akta i listy*, Gebethner i Wolff, Kraków, Warszawa.

Tosun F. C. (2022), *Kırım Hanlığında Kalgaylık Ve Nureddinlik Üzerine Bir İnceleme (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Ege Üniversitesi, İzmir. (In Turkish).

Vigna A. (1871), "Codice diplomatico delle colonie tauro-liguri durante la signoria dell'Ufficio di S. Giorgio (MCCCCLIII–MCCCCLXXV) ordinato ed illustrato dal socio p. Amedeo Vigna. Tomo secondo. Parte prima", *Atti della Società Ligure di Storia Patria*, Vol. VII, P. I, Fasc. III, Tipografia del r. I De'sordo-muti, Genova, pp. 5–901.

Vigna A. (1879), "Codice diplomatico delle colonie tauro-liguri durante la signoria dell'Ufficio di S. Giorgio (MCCCCLIII–MCCCCLXXV) ordinato ed illustrato dal socio p. Amedeo Vigna. Tomo secondo Parte seconda", *Atti della Società Ligure di Storia Patria*, Vol. VII, P. II, Fasc. I, Tipografia del r. I De'sordo-muti, Genova, pp. 5–442.

О. Б. Федчук

Політична діяльність Нур-Девлета в Кримському та Касимовському ханствах

У статті представлено основні віхи політичної діяльності Нур-Девлета як кримського і касимовського хана. Проаналізовано образ правителя у кримськотатарській літописній традиції. Висунуто припущення, що напередодні інтронізації майбутній хан убив старшого брата Девлета-Яра. Подальшого розвитку набули концепції наявності дуумвірату в Кримському ханстві й датування другого царювання Нур-Девлета 1477 р. Визначено ключові аспекти зовнішньої та внутрішньої політики хана. Простежено сутність причин, які двічі призвели до його детронізації. З'ясовано, що Нур-Девлет був визначним касимовським ханом.

Сучасники визнавали Нур-Девлета легітимним монархом, адже він був обраний Курултаєм. Тільки у XVIII ст. його образ був спотворений. Оскільки смерть Хаджі Герая була раптовою, а хан не створив системи престолонаступництва, його спадщину оскаржували різні претенденти. Напередодні інтронізації Нур-Девлет здійснив якийсь крамольний вчинок. Найімовірніше, йдеться про вбивство Девлета-Яра, після чого він міг претендувати на престол за принципом старшинства в сім'ї. Після тривалої боротьби із суперниками хан утвердився при владі (спершу зі співправителем Менглі Гераєм, пізніше як самостійний володар). Він конфліктував з Мамаком, орієнтувався на підтримку Польщі та ординської еліти (роду Кунград і Ахмата). Кримці прагнули незалежитися від Сарая, тому така політика викликала обурення і призвела до детронізації хана. Нур-Девлет програв змагання за трон і мусив шукати притулку в Кафі. Втім, він прагнув повернутися до ханату і став учасником низки інтриг. Це призвело до його ув'язнення, з якого його звільнили після османського завоювання Тавро-Лігурії. У 1475 р. Нур-Девлет не став удруге кримським ханом. Ця інформація не підтверджується синхронними джерелами. Натомість він дістав султанський берат у 1477 р. і правив разом з Айдером. Хан мав напружені відносини з Емінеком та співправителем, намагався зблизитися з Польсько-Литовською державою, знову позбувся влади й був змушений втекти з Криму. На службі Москві та як правитель Мещерського юрту Нур-Девлет виявив себе здібним воєначальником. Тому хана можна схарактеризувати як проміжного володаря Криму, але видатного правителя Касимовського ханства.

Ключові слова: Нур-Девлет; Менглі Герай; Айдер; Мамак; Емінек; Кримське ханство; Касимовське ханство

Стаття надійшла до редакції 11.02.2025